१६

345sk16

॥इन्द्रसूक्तम्॥

प्रस्तावना

शब्दराशिः ज्ञानखनिश्च वेदः। ऋग्वेदः यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदः चेति चतुर्धा विभक्तः वेदः। प्रत्यक्षप्रमाणेन अनुमानेन वा यो विषयो न ज्ञायते तस्य ज्ञानम् वेदाद् भवति। अर्थात् वेदः शाब्दं प्रमाणम्। जनानां सुखं केन अलौकिकेन उपायेन भवितुमर्हति इति वेदयति वेदः। वेदे नैका देवताः स्तुताः। तासु इन्द्रो देवः प्रधानतां भजते। इन्द्रस्य स्तुतिः यस्मिन् सूक्ते तदिम् इन्द्रसूक्तम्।

इन्द्रसूक्तम् अतीव महत्त्वपूर्णम्। यथा अग्निसूक्ते अग्नेः स्तुतिः विहिता तथैव इन्द्रसूक्ते अपि इन्द्रस्य माहात्म्यं वर्णितम्। इन्द्रसूक्ते विद्यमानेषु मन्त्रेषु इन्द्रस्य पराक्रमः दृश्यते। अस्य सूक्तस्य ऋषिः हिरण्यस्तूपः, त्रिष्टुप् छन्दः इन्द्रश्च देवता। इन्द्रः ऋग्वेदे सर्वाधिकजनप्रियः महत्त्वपूर्णदेवता अस्ति। ऋग्वेदे २५० सूक्तेषु इन्द्रस्य स्तुतिः स्वतन्त्ररूपेण कृता। किञ्च ५० सूक्तेषु अन्यदेवताभिः सह स्तुतिः विहिता। एवम् ऋग्वेदे प्रायः चतुर्थांशः इन्द्रस्यैव गुणः वर्णितः। यथा अग्निः सूर्यश्च यथाक्रमं पृथिवीलोके किञ्च द्युलोके अधिपती स्तः तथैव इन्द्रः अपि अन्तरिक्षलोके अधिपतिः अस्ति।

उद्देश्यानि

एतं पाठं पठित्वा भवान्

- इन्द्रसूक्तं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- इन्द्रस्य माहात्म्यं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- इन्द्रस्य कीर्तिं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- मनुष्याणां रक्षकस्य इन्द्रस्य विषये ज्ञानं स्यात्।
- इन्द्रसूक्ते विद्यमानानां वैदिकशब्दानां प्रयोगं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- लौकिकवैदिकप्रयोगयोः मध्ये भेदं कर्तुं शक्नुयात्।
- वेदे विविधस्वराणां प्रयोगं ज्ञातुं शक्नुयात्।

१६.१) सम्प्रति मूलपाठं पठाम-

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री।
अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानाम्॥१॥

अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष।
वाश्रा इव धेनवः स्यन्दमाना अञ्जः समुद्रमव जग्मुरापः॥२॥

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य।
आ सायकं मघवादत्त वज्रमहन्नेनं प्रथमजामहीनाम्॥ ३॥

यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः।
आत्सूर्यं जनयन्द्यामुषासं तादीत्ना शत्रुं न किला विवित्से॥४॥

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन।
स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः॥५॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषम्।
नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः॥६॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान।
वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुत्रा वृत्रो अशयद्व्यस्तः॥७॥

नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यन्त्यापः।
याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव॥८॥

नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अव वधर्जभार।
उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्दानुः शये सहवत्सा न धेनुः॥९॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम्।
वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः॥१०॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः।
अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार॥११॥

अश्व्यो वारो अभवस्तदिन्द्र सृके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः।
अजयो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्त सिन्धून्॥१२॥

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्ध्रादुनिं च।
इन्द्रश्च यद्युयुधाते अहिश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये॥१३॥

अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र हृदि यत्ते जघ्नुषो भीरगच्छत्।
नव च यन्नवतिं च स्रवन्तीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि॥१४॥

इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृङ्गिणो वज्रबाहुः।
सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परि ता बभूव॥१५॥

१६.१.१) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम।

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री।
अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानाम्॥१॥

पदपाठः- इन्द्रस्य। नु। वीर्याणि। प्र। वोचम्। यानि। चकार। प्रथमानि। वज्री॥अहन्। अहिम्। अनु। अपः। ततर्द। प्र। वक्षणाः। अभिनत्। पर्वतानाम्॥१॥

अन्वयः- नु इन्द्रस्य वीर्याणि प्रवोचं यानि वज्री प्रथमानि चकार। अहिम् अहन्, अनु अपः ततर्द। पर्वतानां वक्षणा अभिनत्।

व्याख्या- वज्री वज्रयुक्तः इन्द्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि यानि वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि कर्माणि चकार तस्य इन्द्रस्य तानि वीर्याणि नु क्षिप्रं प्रब्रवीमि। कानि वीर्याणीति तदुच्यते। अहिं मेघम् अहन् हतवान्। तदेतदेकं वीर्यम्। अनु पश्चात् अपः जलानि ततर्द हिंसितवान् भूमौ पातितवानित्यर्थः। इदं द्वितीयं वीर्यम्। पर्वतानां संबन्धिनीः वक्षणाः प्रवहणशीलाः नदीः प्र अभिनत् भिन्नवान् कूलद्वयकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः। इदं तृतीयं वीर्यम्। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्॥

सरलार्थः- अस्मिन् मन्त्रे इन्द्रस्य पराक्रमयुक्तकार्याणि वर्णितानि। प्रथमं स इन्द्रः मेघं हतवान्। द्वितीयं जलानि भूमौ पातितवान्। तृतीयं च वृष्ट्या पर्वतान् खण्डितवान्। एवं नदीनां गमनमार्गं रचितवान्। तेन मार्गेण नद्यः प्रवहन्ति।

व्याकरणम्-

- वीर्याणि- वीर्-धातोः यतिप्रत्यये वीर्यम् इति रूपम्। ततः प्रथमाबहुवचने वीर्याणीति।
- वोचम् - वच्-धातोः लुङ्लकलेटि उत्तमपुरुषैकवचने रूपम्।
- अहन् - हन्-धातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।
- चकार - कृ-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।
- ततर्द - तृद्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।
- अभिनत् - भिद्-धातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।

अ॒हन्नहिं॒ पर्व॑ते शिश्रिया॒णं त्वष्टा॑स्मै॒ वज्रं॑ स्व॒र्यं॑ ततक्ष।
वा॒श्राइ॑व धे॒नवः॒ स्यन्द॑माना॒ अञ्जः॑ समु॒द्रमव॑ जग्मु॒राप॑ः॥२॥

पदपाठः - अह॑न्। अहि॑म्। पर्व॑ते। शि॒श्रि॒या॒णम्। त्वष्टा॑। अ॒स्मै॒। वज्र॑म्। स्व॒र्य॑म्। त॒त॒क्ष॒॥ वा॒श्राःऽइ॑व। धे॒नवः॑। स्यन्द॑मानाः। अञ्जः॑। स॒मु॒द्रम्। अव॑। ज॒ग्मुः॒। आपः॑॥२॥

अन्वयः- (इन्द्रः) पर्वते शिश्रियाणम् अहिम् अहन्। त्वष्टा अस्मै स्वर्यं वज्रं ततक्ष। वाश्राः धेनवः इव स्यन्दमाना आपः अञ्जः समुद्रम् अव जग्मुः।

व्याख्या- पर्वते शिश्रियाणम् आश्रितम् अहिं मेघम् अहन् हतवान्। अस्मै इन्द्राय स्वर्यं सुष्ठु प्रेरणीयं यद्वा शब्दनीयं स्तुत्यं त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततक्ष तनूकृतवान्। तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति स्यन्दमानाः प्रस्रवणयुक्ताः आपः समुद्रम् अञ्जः सम्यक् अव जग्मुः प्राप्ताः। तत्र दृष्टान्तः। वाश्राः वत्सान्प्रति हम्भारवोपेताः, धेनवः इव। यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत्॥

सरलार्थः- पर्वते आश्रितान् मेघान् इन्द्रः हतवान्। तस्मात् विश्वकर्मा गर्जनं कुर्वन्तं वज्रं निर्मितवान्। तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति शब्दायमानाः धेनवः इव जलानि शीघ्रं समुद्रं प्रति अगच्छन्।

व्याकरणम् -

- शिश्रियाणम् - श्रि-धातोः लिडर्थे कानचि इयङादेशे नस्य णत्वे शिश्रियाणम् इति रूपम्।
- स्वर्यम् - सुपूर्वकात् ऋ-धातोः ण्यति स्वर्यम् इति रूपम्। अथवा स्वृ (शब्दोपनापयोः) इत्यतः ण्यति स्वर्यम् इति रूपम्।
- ततक्ष - तक्ष्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने ततक्ष इति रूपम्।
- स्यन्दमानाः - स्यन्द्-धातोः शानचि स्यन्दमाना इति रूपम्।
- जग्मुः - गम्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषबहुवचने रूपम्।

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य।
आ सायकं मघवादत्त वज्रमहन्नेनं प्रथमजामहीनाम्॥ ३॥

पदपाठः- वृषऽयमाणः। अवृणीत। सोमम्। त्रिऽकद्रुकेषु। अपिबत्। सुतस्य॥आ। सायकम्। मघऽवा। अदत्त। वज्रम्। अहन्। एनम्। प्रथमऽजाम्। अहीनाम्॥३॥

अन्वयः - वृषायमाणः सोमम् अवृणीत। त्रिकद्रुकेषु सुतस्य अपिबत्। मघवा सायकं वज्रम् आ अदत्त, अहीनां प्रथमजाम् एनम् अहन्॥३॥

व्याख्या- वृषायमाणः वृष इवाचरन् सोमम् अवृणीत वृतवान्। त्रिकद्रुकेषु ज्योतिः गौः आयुः इत्येतन्नामकाः त्रयो यागाः त्रिकद्रुकाः उच्यन्ते। तेषु सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्यांशम् अपिबत् पीतवान्। मघवा धनवान् इन्द्रः सायकं बन्धकं वज्रम् आ हतवान्॥

सरलार्थः- बलवान् वृष इव आचरन् इन्द्रः स्वाहाराय स्वप्रियं पानीयं सोमं गृहीतवान्। किञ्च ज्योत्यादिषु त्रिषु यज्ञेषु स्नानीयं सोमम् अपिबत्। धनवान् इन्द्रः वज्रं स्वीचकार। तेन च वज्रेण मेघेषु प्रथमजं मेघं जघान।

व्याकरणम् -

- वृषायमाणः - वृष इव आचरन् इत्यर्थे क्यङि दीर्घे शानचि मुगाग१४४मे वृषायमाणः इति रूपम्।
- सायकम् - षिञ्-धातोः ण्वुलि अकादेशे वृद्धौ ऐकारे तस्य आयादेशे नस्य णत्वे सायकमिति रूपम्।
- मघवा - मघः अस्य अस्तीति वतुपि मघवत् इत्यस्य प्रथमैकवचने मघवा इति रूपम्।

यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः।
आत्सूर्यं जनयन्द्यामुषासं तादीत्ना शत्रुं न किला विवित्से॥४॥

पदपाठः - यत्। इन्द्र। अहन्। प्रथमऽजाम्। अहीनाम्। आत्। मायिनाम्। अमिनाः। प्र। उत। मायाः॥आत्। सूर्यम्। जनयन्। द्याम्। उषसम्। तादीत्ना। शत्रुम्। न। किल। विवित्से॥४॥

अन्वयः - उत इन्द्र! यत् अहीनां प्रथमजाम् अहन्, आत् मायिनां मायाः प्र अमिनाः, आत् सूर्यम् उषसं द्यां जनयन् तादीत्ना किल शत्रुं न विवित्से॥४॥

व्याख्या- उत अपि च हे इन्द्र यत् यदा अहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघम् अहन् हतवानसि आत् तदनन्तरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां सम्बन्धिनीः मायाः प्र अमिनाः प्रकर्षेण

नाशितवानसि। अनन्तरं सूर्यम् उषसम् उषःकालं द्याम् आकाशं च जनयन् उत्पादयन् आवरकमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे। तादीत्ना तदानीम् आवश्यकान्धकाराभावात् शत्रुं घातकं वैरिणं न विवित्से किल त्वं न लब्धवान् खलु॥

सरलार्थः- अस्मिन् मन्त्रे इन्द्रं प्रति उच्यते यत् हे इन्द्र त्वं अहीनां प्रथमोत्पन्नं हतवान् तदनन्तरं मायाविनः राक्षसान् हतवान्। तदनन्तरं सूर्यं, उषःकालम्, आकाशं च सृष्टवान्। एवं चेत् निश्चयेन कश्चिदपि शत्रुः न विद्यते।

व्याकरणम् -

- मायिनाम् - मायाशब्दात् तदस्यास्तीत्यर्थे इनिप्रत्यये मायिन् इति जाते तस्य षष्ठीबहुवचने मायिनाम्।
- अहन् - हन्-धातोः लङि मध्यमपुरुषैकवचने अहन् इति रूपम्।
- अमिनाः - मी-धातोः लङि मध्यमपुरुषैकवचने अमिनाः इति रूपम्।
- जनयन् - जन्-धातोः शतृप्रत्यते प्रथमैकवचने जनयन् इति रूपम्।
- विवित्से - विद्-धातोः आत्मनेपदिनः लिटि मध्यमपुरुषैकवचने विवित्से इति रूपम्।

अह॑न्वृ॒त्रं वृ॑त्र॒त॒रं व्यं॑स॒मिन्द्रो॒ वज्रे॑ण मह॒ता व॒धेन॑।
स्कन्धां॑सीव॒ कुलि॑शेना॒ वि॒वृ॑क्णाहि॑ः शयत उप॒पृक्पृ॑थि॒व्याः॥५॥

पदपाठः- अह॑न्। वृ॒त्रम्। वृ॒त्र॒ऽत॑रम्। विऽअं॑सम्। इन्द्रः॑। वज्रे॑ण। मह॒ता। व॒धेन॑॥

स्कन्धां॑सिऽइव। कुलि॑शेन। विऽवृ॑क्णा। अहिः॑। श॒य॒ते॒। उ॒प॒ऽपृक्। पृ॒थि॒व्याः॥५॥

अन्वयः- इन्द्रः महता वधेन वज्रेण वृत्रम् अहन् वृत्रतरं व्यंसम् (अहन्)। कुलिशेन स्कन्धांसि विवृक्णा इव अहिः पृथिव्याः उपपृक् शयते॥५॥

व्याख्या- अयम् इन्द्रः वज्रेण सम्पादितो यो महान् वज्रः तेन वज्रेण वृत्रतरम् अतिशयेन लोकानाम् आवरकम् अन्धकाररूपम्। यद्वा। वृत्रैः आवरणैः सर्वान् शत्रून् तरति तं वृत्रम् एतन्नामकमसुरं व्यंसं विगतासं छिन्नबाहुः यथा भवति तथा अहन् हतवान्। अंसच्छेदे दृष्टान्तः। कुलिशेन कुठारेण विवृक्णा विशेषतश्छिन्नानि स्कन्धांसीव। यथा वृक्षस्कन्धाश्छिन्ना भवन्ति तद्वत्। तथा सति अहिः वृत्रः पृथिव्याः उपरि उपपृक् सामीप्येन संपृक्तः शयते शयनं करोति छिन्नकाष्ठवत् भूमौ पततीत्यर्थः॥

सरलार्थः- इन्द्रः महता वज्रेण वृत्रं हतवान्। तदनन्तरं वृत्रादपि महान्तं व्यंसनामधेयं राक्षसं जघान। यथा कुठारेण छिन्नाः वृक्षाणां शाखाः भूमौ पतन्ति तथैव राक्षसाः पृथिव्याः समीपे अथवा अङ्के शयिताः सन्ति।

व्याकरणम्-

- वृत्रतरम् - अतिशयने वृत्रम् इति अर्थे तरपि वृत्रतरम् इति रूपम्। अथवा वृत्रैः तरति इति वृत्रतरम्।
- व्यंसम् - विगतौ अंसौ यस्य तम् इति बहुव्रीहिसमासः।
- वधेन - वधः येन स वधः, तेन इति तृतीया तत्पुरुषसमासः।
- विवृक्णा - विपूर्वकात् व्रश्च्धातो क्तप्रत्यये विवृक्ण इति रुपम्। तस्य प्रथमाबहुवचने वैदिकरूपम् विवृक्णा इति।

पाठगतप्रश्नाः

१. इन्द्रसूक्तस्य कः ऋषिः, किं छन्दः, का च देवता।
२. इन्द्रस्य प्रथमं वीर्यं किम् आसीत्।
३. इन्द्रस्य तृतीयं वीर्यं किम् आसीत्।
४. वाश्राः इत्यस्य कः अर्थः।
५. शिश्रियाणम् इत्यस्य कः अर्थः।
६. वृषायमाणः इत्यस्य कः अर्थः।
७. प्र अमिनाः इत्यस्य कः अर्थः।
८. विवृक्णा इति रूपं साधयत।
९. महता वधेन इति मन्त्रांशे वधशब्दस्य कः अर्थः।
१०. विवृक्णा इत्यस्य कः अर्थः।

१६.१.२) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषम्।
नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः॥६॥

पदपाठः - अयोद्धाऽइव। दुःऽमदः। आ। हि। जुह्वे। महाऽवीरम्। तुविऽबाधम्। ऋजीषम्॥न। अतारीत्। अस्य। सम्ऽऋतिम्। वधानाम्। सम्। रुजानाः। पिपिषे। इन्द्रऽशत्रुः॥६॥

अन्वयः - दुर्मदः महावीरं तुविबाधम् ऋजीषम् अयोद्धा इव हि आ जुह्वे। अस्य बधानां समृतिं न अतारीत्। इन्द्रशत्रुः रुजानाः सं पिपिषे।

व्याख्या- दुर्मदः दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृत्रः अयोद्धेव योद्धृरहित इव इन्द्रम् आ जुह्वे हि आहूतवान् खलु। कीदृशमिन्द्रम्। महावीरं गुणैः महान् भूत्वा शौर्योपेतं तुविबाधं बहूनां बाधकम् ऋजीषं शत्रूणामपार्जकम्। अस्य ईदृशस्य इन्द्रस्य संबन्धिनः ये शत्रुवधाः सन्ति तेषां वधानां समृतिं संगमं नातारीत् पूर्वोक्तो दुर्मदः तरीतुं नाशक्नोत्। इन्द्रशत्रुः इन्द्रः शत्रुर्घातको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्रः इन्द्रेण हतो नदीषु पतितः सन् रुजानाः नदीः सं पिपिषे सम्यक् पिष्टवान्। सर्वान् लोकनावृण्वतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यं पाषाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः॥

सरलार्थः- दर्पयुक्तः वृत्रः महद्गुणसम्पन्नं वीरं बहुशत्रुघातकं असमर्थम् इव युद्धे आहूतवान्। परन्तु वृत्रः तं शस्त्रेण हन्तुमसमर्थः इन्द्रस्यैव वज्रेण हतः। स च नदीः सम्यक् पिष्टवान्।

व्याकरणम् -

- अयोद्धा - न योद्धा इति अयोद्धा इति नञ्तत्पुरुषसमासः। अथवा न विद्यते योद्धा अस्य सः अयोद्धा इति बहुव्रीहिसमासः।
- दुर्मदः - दुष्टः मदः यस्य सः इति बहुव्रीहिसमासः।
- तुविबाधम् - तुवीन् बाधते इत्यर्थे अच्प्रत्यये तुविबाध इति रूपम्। तस्य द्वितीयैकवचने तुविबाधम् इति।
- समृतिम् - सम्पूर्वकात् ऋ-धातोः क्तिन्प्रत्यये रूपम्।
- रुजानाः - रुज्-धातोः शानच्प्रत्यये रुजान इति। रुजानि कूलानि इति रुजानाः नद्यः।
- पिपिषे - आत्मनेपदिनः पिष्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।
- अतारीत् - तृ-धातोः लुङि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।
- इन्द्रशत्रुः - इन्द्रः शत्रुः यस्य सः इति बहुव्रीहिसमासः।

अ॒पाद॑ह॒स्तो अ॑पृतन्य॒दिन्द्र॒मास्य॒ वज्र॒मधि॒ सानौ॑ जघान।
वृष्णो॒ वध्रिः॑ प्रति॒मानं॒ बुभू॑षन्पुरु॒त्रा वृ॒त्रो अ॑शय॒द्व्य॑स्तः॥७॥

पदपाठः - अ॒पात्। अ॒ह॒स्तः। अ॒पृ॒त॒न्य॒त्। इन्द्र॑म्। आ। अ॒स्य॒। वज्र॑म्। अधि॑। सानौ॑। ज॒घा॒न॒॥ वृष्णः॑। वध्रिः॑। प्र॒ति॒ऽमान॑म्। बुभू॑षन्। पु॒रु॒ऽत्रा। वृ॒त्रः। अ॒श॒य॒त्। विऽअ॑स्तः॥७॥

अन्वयः - अपात् अहस्तः इन्द्रम् अपृतन्यत्। अस्य सानौ अधि वज्रम् आ जघान। वृष्णः प्रतिमानं बुभूषन् वध्रिः वृत्रः पुरुत्रा व्यस्तः अशयत्॥७॥

व्याख्या- अपात् वज्रेण च्छिन्नत्वात् पादरहितः अहस्तः हस्तरहितः वृत्रः इन्द्रम् उद्दिश्य अपृतन्यत् पृतनां युद्धम् ऐच्छत्। द्वेषाधिक्येन बहुधा विद्धोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः। अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य सानौ पर्वतसानुसदृशे प्रौढस्कन्धे अधि उपरि वज्रम् आ जघान इन्द्रः आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान्। अशक्तस्यापि युद्धेच्छायां दृष्टान्तः। वध्रिः छिन्नमुष्कः पुरुषः वृष्णः रेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषान्तरस्य प्रतिमानं सादृश्यं बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः। सः वृत्रः पुरुत्रा बहुष्ववयवेषु व्यस्तः विविधं क्षिप्तः ताडितः सन् अशयत् भूमौ पतितवान्॥

सरलार्थः - पादरहितः हस्तरहितश्च वृत्रः इन्द्रं प्रति युद्धाय ऐच्छत्। तदा इन्द्रः पर्वतशिखरतुल्यस्कन्धे वज्रेण प्रहारं कृतवान्। पुनः वृष इव गमने इच्छासत्त्वेऽपि छिन्नमुष्कः पुरुष इव छिन्नाङ्गः वृत्रः भूमौ अपतत्।

व्याकरणम् -

- अपात् - न पादौ यस्य सः (बहुव्रीहिः)।
- अहस्तः - न हस्तौ यस्य सः (बहुव्रीहिः)।
- अपृतन्यत् - पृतनाशब्दात् क्यच्प्रत्यये पृतन्य इति जाते लङि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।
- प्रतिमानम् - प्रतिपूर्वकात् मा-धातोः ल्युट्प्रत्यये प्रतिमानम् इति रूपम्।
- बुभूषन् - भवितुम् इच्छति इत्यर्थे सनि प्रथमैकवचने रूपम्।
- पुरुत्रा - पुरु इत्यस्मात् सप्तम्यर्थे त्राप्रत्यये पुरुत्रा इति रूपम्।

नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यन्त्यापः।
याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव॥८॥

पदपाठः - नदम्। न। भिन्नम्। अमुया। शयानम्। मनः। रुहाणाः। अति। यन्ति। आपः॥ याः। चित्। वृत्रः। महिना। परिऽअतिष्ठत्। तासाम्। अहिः। पत्सुतःऽशीः। बभूव॥८॥

अन्वयः - मनः रुहाणाः आपः भिन्नं नदं न अमुया शयानम् अति यन्ति। वृत्रः महिना याश्चित् पर्यतिष्ठत्, अहिः तासां पत्सुतःशीः बभूव।

व्याख्या- अमुया अमुष्यां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृत्रम् आपः जलानि यन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति। तत्र दृष्टान्तः। भिन्नं बहुधा भिन्नकूलं नदं न सिन्धुमिव। यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्त्वा अतिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत्। कीदृशस्य आपः। मनो रुहाणाः नृणां चित्तमारोहन्त्यः। पुरा वृत्रे जीवति सति तेन निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवन्ति तदानीं नृणां मनः खिद्यते। मृते तु वृत्रे विरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुल्लङ्घ्य प्रवहन्ति। तदा वृष्टिलाभेन मनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः। तदेतदुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते। वृत्रः जीवनदशायां महिना स्वकीयेन महिम्ना याश्चित् या एव मेघगताः अपः पर्यतिष्ठत्

परिवृत्य स्थितवान्, अहिः वृत्रो मेघः तासाम् अपां पत्सुतःशीः पादस्याघःशयानः बभूव। यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यद्भिर्वृत्रस्य अभिलङ्घितत्वात् पादस्याधः शयनमुपपद्यते॥

सरलार्थः - मनुष्याणां मनोहारि वारि यथा वृष्टिसमये कदाचित् नदीम् अतिक्रम्य गच्छति तथैव पृथिव्यां आपः पतितः वृत्रस्य शरीरम् अतिक्राम्यन्ति। वृत्रेण स्वमहिम्ना ये आपः निरुद्धाः अधुना तस्यैव शरीरम् उल्लङ्घ्य गच्छन्ति ताः आपः इत्यर्थः।

व्याकरणम् -

- भिन्नम् - भिद्-धातोः क्तप्रत्यये तस्य नादेशे भिन्नम् इति रूपम्।
- अमुया - अमुष्याम् इत्यस्मिन्नर्थे याच्प्रत्यये अमुया इति रूपम्।
- रुहाणाः - रुह्-धातोः शानच्प्रत्यये रूपम्।
- महिना - मह्-धातोः इन्प्रत्यये महिन् इति जाते तृतीयैकवचने वैदिकरूपम्।
- पत्सुतःशीः - पादेषु इत्यस्मिन्नर्थे पादशब्दस्य पदादेशे पत्सु इति जाते सप्तम्यर्थे तसिल्प्रत्यये विभक्तिलोपाभावे पत्सुतः इति रूपम्। पत्सुतः शेते इत्यर्थे क्विपि पत्सुतःशीः इति रूपम्।
- बभूव - भूधातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।
- पर्यतिष्ठत् - पर्युपसर्गपूर्वकात् स्था-धातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।

नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अव वधर्जभार।
उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्दानुः शये सहवत्सा न धेनुः॥९॥

पदपाठः- नीचाऽवयाः। अभवत्। वृत्रऽपुत्रा। इन्द्रः। अस्याः। अव। वधः। जभार॥

उत्ऽतरा। सूः। अधरः। पुत्रः। आसीत्। दानुः। शये। सहऽवत्सा। न। धेनुः॥९॥

अन्वयः- वृत्रपुत्रा नीचावया अभवत्। इन्द्रः अस्या अव बधः जभार। सूः उत्तरा पुत्र अधर आसीत्। दानुः सहवत्सा धेनुः न शये॥९॥

व्याख्या- वृत्रपुत्रा वृत्रः पुत्रो यस्याः मातुः सेयं माता वृत्रपुत्रा नीचावयाः न्यग्भावं प्राप्ता हता अभवत् पुत्रं प्रहाराद्रभितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्ची पतितवतीत्यर्थः। तदानीम् अयम् इन्द्रः अस्याः मातुः अव अधोभागे वृत्रस्योपरि वधः हननसाधनमायुधं जभार प्रहृतवान्। तदानीं सूः माता उत्तरा उपरिस्थिता आसीत्। पुत्रः तु अधोभागस्थितः आसीत्। सा च दानुः दानवी वृत्रमाता शये मृता शयनं कृतवती। तत्र दृष्टान्तः। धेनुः लोकप्रसिद्धा गौः सहवत्सा न यथा वत्ससहिता शयनं करोति तद्वत्॥

सरलार्थः- अपमानिता वृत्रमाता स्वपुत्रं रक्षितुं स्वहस्तं प्रसारितवती। तदा इन्द्रः स्वायुधेन प्रहृतवान्। तदैव वृत्रजननी मृता। अत्र दृष्टान्तः दीयते यथा वत्सेन सह गौः शेते तथैव मृतः वृत्रोऽपि स्वजनन्या शयानः आसीत्।

व्याकरणम्-

- नीचावयाः - वेति खादति इत्यर्थे वे-धातोः असिप्रत्यये वयस् इति जाते ततः नीचौ वयसौ यस्याः सा नीचवयाः इति बहुव्रीहिसमासः, छान्दसो दीर्घः।
- वृत्रपुत्रा - वृत्रः पुत्रः यस्याः सा इति बहुव्रीहिसमासः।
- वधः - हन्यते अनेन इति वधः। हनः वधादेशः।
- सूः - षूङ् प्राणिगर्भविमोचने इति धातोः क्विपि सूः इति रूपम्।
- दानुः - दो अवखण्डने इति धातोः नुप्रत्यये दानुः इति रूपम्।
- जभार - भृधातो लिटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम्।
वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः॥१०॥

पदपाठः - अतिष्ठन्तीनाम्। अनिऽवेशनानाम्। काष्ठानाम्। मध्ये। निऽहितम्। शरीरम्॥ वृत्रस्य। निण्यम्। वि। चरन्ति। आपः। दीर्घम्। तमः। आ। अशयत्। इन्द्रऽशत्रुः॥१०॥

अन्वयः - अतिष्ठन्तीनाम् अनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं वृत्रस्य निण्यं शरीरम् आपःविचरन्ति। इन्द्रऽशत्रुः दीर्घं तम आ अशयत्।

व्याख्या- वृत्रस्य शरीरम् आपः विचरन्ति विशेषणोपरि आक्रम्य प्रवहन्ति। कीदृशं शरीरम्। निण्यं निर्नामधेयम्। अप्सु मग्नत्वेन गूढत्वात् तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते। एतदेव स्पष्टीक्रियते। काष्ठानाम् अपां मध्ये निक्षिप्तम्। कीदृशानां काष्ठानाम्। अतिष्ठन्तीनां स्थितिरहितानाम् अनिवेशनानाम् उपवेशनरहितानां प्रवहणस्वभावत्वात् एतानां मनुष्यवन्न क्वापि स्थितिः सम्भवति। इन्द्रशत्रुः वृत्रः जलमध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं तमः दीर्घं निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथा आशयत् सर्वतः पतितवान्॥

सरलार्थः - अतिष्ठतः उपवेशनरहितस्य जलमध्ये पततः नामरहितस्य वृत्रस्य शरीरं जलम् अतिक्रामति। इन्द्रेण हतः वृत्रः अनन्ततमसि अपतत्।

व्याकरणम् -

- अतिष्ठन्तीनाम् - स्थाधातोः शतृप्रत्यये ङीपि तिष्ठन्ती इति रूपम्। ततः न तिष्ठन्तीति नञ्तत्पुरुषसमासे षष्ठीबहुवचने अतिष्ठन्तीनामिति रूपम्।
- अनिवेशनानाम् - निपूर्वकात् विश्-धातोः ल्युटि अनादेशे निवेशनमिति जाते ततः न निवेशनमिति नञ्तत्पुरुषसमासे षष्ठीबहुवचने अनिवेशनानाम् इति रूपम्।
- निहितम् - निपूर्वकात् धा-धातोः क्तप्रत्यये निहितम् इति रूपम्।

● काष्ठानाम् - क्रान्त्वा स्थिता इत्यर्थे क्रमपूर्वकस्था-धातोः क्विपि काष्ठा इति जाते षष्ठीबहुवचने काष्ठानामिति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः

११. इन्द्रशत्रुः इत्यस्य कः विग्रहः।
१२. रुजानाः इत्यस्य कः अर्थः।
१३. वध्रिः इत्यस्य कः अर्थः।
१४. कीदृशः वृत्रः इन्द्रम् अपृतन्यत्।
१५. पत्सुतःशी इति रूपं साधयत।
१६. नीचावयाः इत्यस्य कः अर्थः।
१७. दानुः इत्यस्य कः अर्थः।
१८. सूः इत्यत्र कः धातुः।
१९. निवेशनम् इत्यत्र कस्मिन् अर्थे ल्युट्।
२०. महिना इत्यस्य लौकिकं रूपं किम्।

१६.१.३) इदानीम् इन्द्रसूक्तस्य मूलपाठम् अवगच्छाम

दा॒सप॑त्नी॒रहि॑गोपा अतिष्ठ॒न्निरु॑द्धा॒ आप॑ः प॒णिने॑व॒ गाव॑ः।
अ॒पां बिल॒मपि॑हितं॒ यदासी॑द्वृ॒त्रं ज॑घ॒न्वाँ अप॒ तद्व॑वार॥११॥

पदपाठः - दा॒सऽप॑त्नीः। अहि॑ऽगोपाः। अ॒ति॒ष्ठ॒न्। निऽरु॑द्धाः। आप॑ः। प॒णिना॑ऽइव। गाव॑ः॥ अ॒पाम्। बिल॑म्। अपि॑ऽहितम्। यत्। आसी॑त्। वृ॒त्रम्। ज॒घ॒न्वान्। अप॑। तत्। व॒वा॒र॥११॥

अन्वयः -दासपत्नीः अहिगोपा आपः पणिना गावः इव निरुद्धाः अतिष्ठन्, वृत्रं जघन्वान्। अपां यत् बिलम् अपिहितम् आसीत्, तत् अपववार॥११॥

व्याख्या- दासपत्नीः दासः विश्वोपक्षयहेतुः वृत्रः पतिः स्वामी यासाम् अपां ताः दासपत्नीः। अत एव अहिगोपाः। अहिर्वृत्रो गोपा रक्षको यासां ताः। गोपनं नाम स्वच्छन्देन यथा न प्रवहन्ति तथा नरोधनम्। एतदेव स्पष्टीक्रियते यद् आपः निरुद्धाः अतिष्ठन् इति। तत्र दृष्टान्तः। पणिनेव गावः।

पणिनामकोऽसुरो गाः अपहृत्य बिले स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवान् तथा इत्यर्थः। अपां यत् बिलं प्रवहणद्वारम् अपिहितं वृत्रेण निरुद्धम् आसीत्। तत् बिलं प्रवहणद्वारं वृत्रं जघन्वान्, हतवान् इन्द्रः अपववार अपवृत्रमकरोत् वृत्रकृतम् अपां निरोधं परिहृतवान्।

सरलार्थः- स्वामित्वे स्थित्वा मेघैः रक्षिताः आपः वृत्रेण निरुद्धाः यथा पणिनामकराक्षसः गाः अगोपायत्। इन्द्रः वृत्रं हत्वा जलप्रवाहस्य पिहितद्वारम् उद्घाटितवान्।

व्याकरणम् -

- दासपत्नीः - दासः पतिः यासां ताः दासपत्नीः इति बहुव्रीहिसमासः। दासयति इत्यर्थे घञि निष्पन्नः दासशब्दः।
- अहिगोपाः - अहिः गोपाः यासां ताः अहिगोपाः इति बहुव्रीहिसमासः।
- निरुद्धाः - निपूर्वकात् रुध्-धातोः क्तप्रत्यये प्रथमाबहुवचने निरुद्धाः इति।
- अपिहितम् - अपिपूर्वकात् धाधातोः क्तप्रत्यये अपिहितिम् इति।
- जघन्वान् - हन्-धातोः लिट्यर्थे क्वसुन्प्रत्यये प्रथमपुरुषैकवचने जघन्वान् इति रूपम्।
- आसीत् - अस्-धातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने आसीत् इति रूपम्।
- अतिष्ठन् - स्थाधातोः लङि प्रथमपुरुषबहुवचने अतिष्ठन् इति रूपम्।
- अपववार - अपपूर्वकात् वृ-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।

अश्व्यो॒ वारो॑ अभव॒स्तदि॑न्द्र सृ॒के यत्त्वा॑ प्र॒त्यह॑न्दे॒व एक॑ः।
अज॑यो॒ गा अज॑यः शूर॒ सोम॒मवा॑सृजः॒ सर्त॑वे स॒प्त सिन्धू॑न्॥१२॥

पदपाठः - अश्व्य॑ः। वार॑ः। अ॒भ॒वः॒। तत्। इ॒न्द्र॒। सृ॒के। यत्। त्वा॒। प्र॒ति॒ऽअह॑न्। दे॒वः। एक॑ः॥अज॑यः। गाः। अज॑यः। शू॒र॒। सोम॑म्। अव॑। अ॒सृ॒जः॒। सर्त॑वे। स॒प्त। सिन्धू॑न्॥१२॥

अन्वयः - देवः एकः यत् त्वा सृके प्रत्यहन् तत् इन्द्र, अश्व्यः वारः अभवः। शूर, गाः अजयः सोमम् अजयः। सर्तवे सप्त सिन्धून् अवासृजः।

व्याख्या- देवः दीप्यमानः सर्वायुधकुशलः एकः अद्वितीयः वृत्रः यत् यदा त्वा त्वां प्रत्यहन् प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान् तत् तदानीं त्वम् अश्व्यो वारः अश्वसंबन्धी वालः अभवः। अथाश्वस्य वालोऽनायासेन मोक्षाकादीन्निवारयति तद्वत् वृत्रमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः। किं च, गाः पणिनामाहृताः त्वं जितवान्। हे शूर शौर्ययुक्त इन्द्र सोमम् अजयः जितवान्। तथा च तैत्तिरीयाः 'त्वष्टा हतपुत्रः' इत्येतस्मिन्नुपाख्याने समामनन्ति - 'स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्' (तैः - २.४.१२.१) इति। सप्त सिन्धून् 'इमं मे गङ्गे' (ऋ - सं - १०.७५.१) इत्यस्यामृच्याम्नाता गङ्गाद्याः सप्तसङ्ख्याका नदीः सर्तवे सर्तुं प्रवाहरूपेण गन्तुम् अवासृजः त्यक्तवान्। वृत्रकृतं प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थः।

सरलार्थः- अस्मिन् मन्त्रे इन्द्रं प्रति उच्यते यत् हे इन्द्र यदा अद्वितीयः दीप्यमानः वृत्रः प्रहारं कृतवान् तदा त्वं तु अश्वपुच्छकेशतुल्यः अभवः। हे शौर्यसम्पन्न इन्द्र! त्वं गाः अजयः, सोमं जीतवान्, सप्त नदीः मुञ्चसि स्म।

व्याकरणम् -

- अश्व्यः - अश्वे भवः इत्यर्थे भवेच्छन्दसि इति सूत्रेण यति प्रथमैकवचने अश्व्यः इति रूपम्।
- वारः - वारयति इत्यर्थे वृ-धातोः णिचि अचि प्रथमैकवचने वारः इति रूपम्।
- सर्तवे - सृ-धातोः तुमर्थके तवेन्प्रत्यये सर्तवे इति रूपम्।
- अभवः - भूधातोः लङि मध्यमपुरुषैकवचने अभवः इति रूपम्।
- प्रत्यह्न - प्रतिपूर्वकात् ह्न-धातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।
- असृजः - सृज्-धातोः लङि मध्यमपुरुषैकवचने रूपम्।
- अजयः - जी-धातोः लङि मध्यमपुरुषैकवचने रूपम्।

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्ध्रादुनिं च।
इन्द्रश्च यद्युयुधाते अहिश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये॥१३॥

पदपाठः - न। अस्मै। विऽद्युत्। न। तन्यतुः। सिषेध। न। याम्। मिहम्। अकिरत्।
ह्रादुनिम्। च॥ इन्द्रः। च। यत्। युयुधाते इति। अहिः। च। उत। अपरीभ्यः।
मघवा। वि। जिग्ये॥१३॥

अन्वयः - यत् इन्द्रः अहिः च युयुधाते अस्मै विद्युत् न सिषेध, न तन्यतुः, यां मिहं ह्रादुनिं च न अकिरत्। उत मघवा अपरीभ्यः विजिग्ये।

व्याख्या- इन्द्रं निषेद्धुं वृत्रो यान् विद्युदादीन् मायया निर्मितवान् ते सर्वेप्येनं निषेद्धुमशक्ताः। सोऽयमर्थोऽनेन मन्त्रेणोच्यते। अस्मै इन्द्रार्थं निर्मिता विद्युत् न सिषेध इन्द्रं न प्राप्नोत्। तथा तन्यतुः गर्जनं यां मिहं यां वृष्टिम् अकिरत् वृत्रो विक्षिप्तवान् सापि वृष्टिः न सिषेध। ह्रादुनि च अशनिमपि यां वृत्रः प्रयुक्तवान् सापि न सिषेध। इन्द्रश्च अहिश्च इन्द्रवृत्रावुभावपि यत् यदा युयुधाते युद्धं कृतवन्तौ। तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वत्रान्वयः। उत अपि च मघवा धनवानिन्द्रः अपरीभ्यः अपराभ्यः अन्यासामपि वृत्रनिर्मितानां मायानां सकाशात् वि जिग्ये विशेषेण जितवान्॥

सरलार्थः- इन्द्रं हन्तुं याः शक्तयः वृत्रेण प्रयुक्ताः ताः सर्वाः अपि विफलाः अभवन्। तदेव अस्मिन् मन्त्रे उच्यते। यदा इन्द्रवृत्रयोः मध्ये युद्धं चलत् आसीत् तदा वृत्रेण मायया या विद्युत् प्रयुक्ता सा इन्द्रं प्रति न गता, गर्जनं न गतं, वृत्रेण प्रेरिता वृष्टिः प्रेरतं च वज्रम् अपि इन्द्रं न सिषिधतुः। परन्तु ऐश्वर्यवान् इन्द्रः भिन्नमायया वृत्रम् अजयत्।

व्याकरणम् -

- विद्युत् - विशेषेण द्योत्यते इत्यर्थे विपूर्वकात् द्युद्-धातोः क्विपि विद्युत् इति रूपम्।
- सिषेध - षिध्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने सिषेध इति रूपम्।
- मिहम् - मिह्-धातोः क्विपि द्वितीयैकवचने मिहम् इति रूपम्।
- अकिरत् - कृ-धातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने अकिरत् इति रूपम्।
- युयुधाते - युध्-धातोः आत्मनेपदिनः क्विपि लिटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।
- विजिग्ये - विपूर्वकात् जि-धातोः आत्मनेपदिनः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।

अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र हृदि यत्ते जघ्नुषो भीरगच्छत्।
नव च यन्नवतिं च स्रवन्तीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि॥१४॥

पदपाठः - अहेः। यातारम्। कम्। अपश्यः। इन्द्र। हृदि। यत्। ते। जघ्नुषः। भीः। अगच्छत्॥ नव। च। यत्। नवतिम्। च। स्रवन्तीः। श्येनः। न। भीतः। अतरः। रजांसि॥१४॥

अन्वयः - इन्द्र! अहेः कम् यातारम् अपश्यः, यत् जघ्नुषः ते हृदि भीः अगच्छत्, यत् श्येनः न नव च नवतिं च स्रवन्तीः रजांसि अतरः॥१४॥

व्याख्या- हे इन्द्र जघ्नुषः वृत्रं हतवतः तव हृदि चित्ते यत् यदि भीरगच्छत् न हतवानस्मीति बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात् तर्हि अहेः वृत्रस्य यातारं हन्तारं कमपश्यः त्वत्तोऽन्यं कं पुरुषं दृष्टवानसि। तादृशस्य पुरुषान्तरस्याभावात् मा भुत् तव भयमित्यर्थः। यत् यस्मात् कारणात् त्वं नव च नवतिं च स्रवन्तीः एकोनशतसङ्ख्यकाः प्रवहन्तीर्नदीः प्राप्य रजांसि तत्रत्यान्युदकानि अतरः तीर्णवानसि। तत्र दृष्टान्तः। श्येनो न। श्येननामको बलवान् पक्षीव दूरगमनात्तव भयमासीदिति गम्यते। तद्भयं मा भूदित्यभिप्रायः। तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समाम्नातम् - 'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तृषीति मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छत्'(ऐतरेयब्राह्मणे - ३.१५) इति। तैत्तिरीयाश्चामनन्ति - 'इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावतमगच्छदपाराधमिति मन्यमानः'(तै - सं - २.५.३.६) इति॥

सरलार्थः- अत्र इन्द्रं प्रति उच्यते यत् हे इन्द्र वृत्रस्य कश्चित् सहायकः त्वां दृष्टवान् यत् तव हृदयं वृत्रहनस्य भयं प्रविष्टम्। भयं प्राप्य त्वं नवनवतीनां नदीनां पारं जगाम श्येनविहगस्य भयम् इव।

व्याकरणम् -

- यातारम् - याधातोः तृचि द्वितीयैकवचने रूपम्।
- अपश्यः - दृश्-धातोः लङि मध्यमपुरुषैकवचने अपश्यः इति रूपम्।
- जघ्नुषः - हन्-धातोः क्वसुप्रत्यये जघन्वस् इति जाते ततः षष्ठ्येकवचने जघ्नुषः इति रूपम्।
- अगच्छत् - गम्-धातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।

- स्रवन्तीः - स्रु-धातोः शतृप्रत्यये ङीपि द्वितीयाबहुवचने स्रवन्तीः इति रूपम्।
- भीतः - भीधातोः क्तप्रत्यये प्रथमैकवचने भीतः इति रूपम्।
- अतरः - तृ-धातोः लङि मध्यमपुरुषैकवचने रूपम्।

इन्द्रो॑ या॒तोऽव॑सितस्य॒ राजा॒ शम॑स्य च शृ॒ङ्गिणो॒ वज्र॑बाहुः।
सेदु॒ राजा॑ क्षयति चर्षणी॒नाम॒रान्न ने॒मिः परि॒ ता ब॑भूव॥१५॥

पदपाठः - इन्द्रः॑। या॒तः। अव॑ऽसितस्य। राजा॑। शम॑स्य। च॒। शृ॒ङ्गिणः॑। वज्र॑ऽबाहुः॥
सः। इत्। ऊँ इति॑। राजा॑। क्ष॒यति॒। च॒र्ष॒णी॒नाम्। अ॒रान्। न। ने॒मिः। परि॑। ता।
ब॒भूव॒॥१५॥

अन्वयः - वज्रबाहुः इन्द्रः यातः अवसितस्य शमस्य शृङ्गिणः च राजा। स इत् उ चर्षणीनां राजा क्षयति। नेमिः अरान् न ता परिबभूव॥१५॥

व्याख्या- वज्रबाहुः इन्द्रः शत्रौ हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातः गच्छतो जङ्गमस्य अवसितस्य एकत्रैव स्थितस्य स्थावरस्य शमस्य शान्तस्य शृङ्गराहित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः शृङ्गिणः शृङ्गोपेतस्योग्रस्य महिषबलीवर्दादेश्च राजा अभूत्। सेदु स एवेन्द्रः चर्षणीनां मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति निवसति। ता तानि पूर्वोक्तानि जङ्गमादीनि सर्वाणि परि बभूव व्याप्तवान्। तत्र दृष्टान्तः। अरान् न नेमिः। यथा रथचक्रस्य परितो वर्तमाना नेमिः अरान् नाभौ कीलितान् काष्ठविशेषान् व्याप्नोति तद्वत्॥

सरलार्थः- अस्मिन् मन्त्रे इन्द्रस्य स्तुतिः क्रियते यत् वज्रधारी इन्द्रः स्थावराणां जङ्गमानां शान्तप्राणिनां शृङ्गिनां च राजा अस्ति। स एव मनुष्यानां सम्राट् भूत्वा निवसन् तेषां रक्षामपि करोति। ननु कथं रक्षति। उच्यते यथा अराः रथचक्रं रक्षन्ति तथैव राजा अपि मनुष्यान् रक्षति।

व्याकरणम् -

- यातः - या-धातोः क्विपि तुगागमे यातृ इति रूपम्। तस्य षष्ठ्येकवचने यातः इति रूपम्।
- अवसितस्य - अवपूर्वकात् साधातोः क्तप्रत्यये अवसित इति रूपम्। तस्य षष्ठ्येकवचने अवसितस्य इति रूपम्।
- शृङ्गिणः - शृङ्गशब्दात् इनिप्रत्यये शृङ्गिन् इति जाते षष्ठ्येकवचने शृङ्गिणः इति रूपम्।
- क्षयति - क्षि-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने क्षयति इति रूपम्।
- परिबभूव - परिपूर्वकात् भूधातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने परिबभूव इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः

२१. पणिनामकः असुरः गाः गोपायित्वा किं कृतवान्।

२२. अकिरत् इत्यत्र केन सूत्रेण इत्वम्।

२३. जिग्ये इत्यत्र केन सूत्रेण अभ्यासादुत्तरस्य अकारस्य कुत्वम्।

२४. जघ्नुषः इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।

२५. सर्तवे इत्यत्र कथम् आद्युदात्तत्वम्।

२६. यातारम् इत्यत्र कः धातुः।

२७. यातारम् इत्यस्य कः अर्थः।

२८. अश्व्यः केन सूत्रेण यत्प्रत्ययः।

२९. अतरः इति कस्य धातोः कस्मिन् लकारे रूपम्।

३०. श्येनविहगेन सह कस्य तुलना कृता।

१६.२) इन्द्रस्वरूपम्।

वेदे अन्तरिक्षस्थानीयः सर्वश्रेष्ठः देवः भवति इन्द्रः। लौकिकमानववत् तस्यापि हस्तौ पादौ शिरः -इत्यादिकम् अत्र वर्णितम्। तस्य उदरः सोमरसेन परिपूर्णः सरोवर इव। इन्द्रस्य प्रियः पेयः भवति सोमः, अतः स सोमपा इत्युच्यते। जन्मदिवसाद् आरभ्य एव एनम् अस्य माता सोमरसं पाययति स्म। सोमरसे अयम् एवमासक्तः यद् एकदा स सोमार्थं चौर्यम् अपि कृतवान्। सोमपानानन्तरम् एष इन्द्रः महान्तमपि कार्यम् अनायासेनैव साधयति। वृत्तयुद्धसमये इन्द्रः सोमपूर्णं ह्रदत्रयमपि निश्शेषेण रिक्तं चकार।

इन्द्रस्य मुख्यम् अस्त्रं भवति वज्रः, यस्य निर्माता भवति त्वष्टा इति। वज्रस्य धारणादेव अयम् इन्द्रः वज्रिन् वज्रबाहुः वज्रहस्तः-इत्यादिनाम्ना अभिधीयते। इन्द्रस्य जन्म अस्वाभाविकरूपेण जातम् इति ऋग्वेदे वर्ण्यते। जन्मसमये स स्वमातारं हत्वा तस्याः बाहुमूलाद् बहिः आगन्तुम् ऐच्छत्। जन्मानन्तरमेव अनेन अपूर्वपराक्रमं प्रदर्शितम्। अस्य पराक्रमेण पृथिव्याकाशौ कम्पमानौ सञ्जातौ देवाश्च भयभीताः अभवन्। तथाहि-

यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत्।

यस्य सुष्माद् रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः।।

-(ऋग्वेद।।२.१२.१)

ऋग्वेदस्य पुरुषसूक्ते यः विराट् पुरुषः वर्णितः तस्य मुखाद् इन्द्रः जातः इति पुरुषसूक्ताद् ज्ञायते।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च, प्राणाद्वायुरजायत।।(ऋग्वेद।।१०.९०.१३)

इन्द्रस्य भोजनं भवति वृषभाणां मांसम् इत्युच्यते। अग्निना पक्वं त्रिशतमहिषाणां मांसमपि अस्य भोजनत्वेन वर्ण्यते। इन्द्रस्य सम्बन्धः प्रत्यक्षरूपेण परोक्षरूपेण वा सर्वैः देवैः सह वर्तते। मरुत् इन्द्रस्य मित्रं भवति। मरुत् सर्वदा इन्द्रस्य युद्धे सहायतां विदधाति अतः इन्द्रः मरुत्सखा मरुत्वान् इत्यादिनाम्ना अपि उच्यते। सूक्तेषु अग्निना सह इन्द्रस्यापि स्तुतिः प्राप्यते। विष्णु-वरुण-वायु-वृहस्पति-इत्यादिभिः सहापि इन्द्रस्य स्तुतिः दृश्यते। इन्द्रस्य पत्नी भवति शची या शक्तेः प्रतीकम् इत्युच्यते। अग्निः इन्द्रस्य यमजभ्राता इत्युच्यते। पूषा अपि अस्य भ्राता इत्युच्यते। अस्य पिता भवति द्यौः। इन्द्रः हस्ते सर्वदा स्वर्णिमं रक्तिमं वा वस्त्रं धारयति। अस्य रथस्य तथा अश्वस्य निर्माता भवति ऋभुः। अयम् इन्द्रः अस्त्रत्वेन मध्ये मध्ये बाणमपि धारयति।

इन्द्रस्य माहात्म्यं सुविशालमस्ति। द्युलोक-अन्तरिक्षलोक-पृथ्वीलोकाः मिलित्वा अपि तावद् यशः न प्राप्तवन्तः यावदिन्द्रस्य विद्यते। इन्द्रः कम्पमानां पृथिवीं दृढां चकार, उड्डीयमानं पर्वतम् अपि स्थिरम् अकरोत्, आकाशं पृथिवीं च व्यतनोत्। वृत्रस्य हननमपि अनेन विहितम् अतः अयं वृत्रघ्नः वृत्रहा इत्यादिनाम्ना अपि व्यपदिश्यते। अनेन पणिगणं हत्वा गवां मोचनं विहितम्। अस्यैव आधीने सर्वे अश्वाः गावः रथाः सर्वाः दिशश्च सन्ति। अयमिन्द्रः सूर्यस्य उषसः च जनकः अपां वर्षकः च अस्ति।

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावः, यस्य ग्रामा यस्य विश्वेरथासः।

य सूर्यं य उषसं जजान, यो अपां नेता स जनास इन्द्रः।।

-(ऋग्वेद।।२.१२.७)

इन्द्रस्य सहायतां विना युद्धे जयः असम्भवः अतः युद्धे योद्धारः एनमेव आह्वयन्ति। इन्द्र एव द्वाभ्यां पाषाणखण्डाभ्याम् अग्निं समुत्पादितवान्।

एवम्भूतस्य इन्द्रस्य लाभेऽपि तस्य प्रकृतस्वरूपविषये मतभेदाः सन्ति। कोऽयम् इन्द्रः इति विषये यथा अस्मद्देशीयानां पण्डितानां तथा वैदेशिकानां पण्डितानाम् अपि महान् सन्देहो विद्यते इति शिवम्।

१६.३) इन्द्रसूक्तस्य सारः।

इन्द्रः ऋग्वेदस्य सर्वाधिकः लोकप्रियः देवः अस्ति। निरुक्तकर्तुः यास्कस्य मते इन्द्रः अन्तरीक्षस्थानीयः देवः। अस्मिन्

इन्द्रसूक्ते इन्द्रस्य शौर्ययुक्तानि कर्माणि वर्णितानि। स मेघं हतवान् जलानि भूमौ पातितवान् तथा पर्वतानां मध्ये नदीः प्रवाहितवान्। पर्वते निवसतः मेघान् ताडितवान् इत्यतः त्वष्टा इन्द्राय गर्जन्तं वज्रं सृष्टवान्। तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति गौः स्ववत्सं प्रति यथा धावति तथा जलमपि सवेगं नीचैः समुद्रं प्रति गन्तुम् आरभत। वृषभः इव आचरन् इन्द्रः त्रिकद्रुकसंज्ञकयागे अभिषुतं सोमं अपिबत। ततः वज्रं स्वीकृत्य मेघानां प्रथमं मेघं हतवान्। मेघानां प्रथमं मेघं यदा हतवान् तदनन्तरं मायोपेतानाम् असुराणां मायाः अपि हतवान्। तदा सूर्यम् उषसं च जनयन् कमपि शत्रुं न प्राप्तवान्। इन्द्रः रक्षसां प्रथमं वृत्रासुरम् आहवे आह्वयामास। तं वृत्रं तथा ततः अधिकशक्तिमन्तं राक्षसं नाशितवान्। कुठारेण छिन्ना वृक्षशाखा इव वृत्रासुरं

पृथिव्याः क्रोडे शयितवान सः। अभिमानाविष्टः वृत्रः इन्द्रं युद्धे आमन्त्रयामास। इन्द्रः वज्रेण वृत्रस्य हस्तपादौ कर्तितवान्। ततः अपि वृत्रः इन्द्रेण साकं युद्धे प्रवर्तितवान्। ततः इन्द्रः तस्य स्कन्धोपरि वज्रेण प्रहारं कृतवान्। एवंरूपेण वृत्रस्य निधनं चकार इन्द्रः। वर्षाकाले वारि यथा नदीम् उल्लङ्घ्य सर्वत्र प्रसरति तथा वृत्रेण रुद्धं जलमेव वृत्रम् उल्लङ्घ्या सर्वत्र विस्तृतम् अभवत्। वृत्रस्य माता यदा स्वपुत्रं रक्षितुं प्रचेष्टितवती तदा सा अपि इन्द्रेण हता। एवं क्रमेण जलं तस्य शरीरं व्यापृणोत्।वृत्रं हत्वा इन्द्रः पिहितं जलमार्गं मुमोच। आदौ वृत्रेण प्रहारे कृते सति इन्द्रः भयेन देवानाम् अश्वस्य पुच्छतुल्यः अभवत्। परन्तु परं इन्द्रः सोमं जितवान् तथा सप्त नदीः मुक्तवान्। वृत्रेण सृष्टा विद्युत् मेघः वज्रः वा इन्द्रं रोद्धुं न शशाक। ततश्च भीतः नवनवतिः(९९) नद्यः किञ्च अन्तरिक्षं श्येनपक्षी इव तीर्त्वा गतः। वज्रधारी सः सर्वेषां नृपः सर्वेषां मनुष्याणां शासकः। यथा अराः रथचक्रं रक्षन्ति तथा सर्वेषां राजा इन्द्रः अस्मान् रक्षन्ति।

पाठसारः

ऋग्वेदस्य प्रथममण्डले विद्यमाने इन्द्रसूक्ते पञ्चदश मन्त्राः सन्ति। तत्र प्रथममन्त्रे इन्द्रस्य पराक्रमयुक्तकार्याणि उक्तानि। यथा मेघहननं, वर्षणम् इत्यादि। ततः द्वितीये मन्त्रे विश्वकर्मा गर्जन्तं वज्रं निर्मितवान्। तेन मेघे भिन्ने जलानि समुद्रम् अगच्छन्। ततः तृतीये मन्त्रे उक्तम् इन्द्रस्य सोमपानविषये। ततः चतुर्थे मन्त्रे इन्द्रेण किमुत्पादितमित्येतत् उच्यते। इन्द्रः कपटासुराणां हननानन्तरं सूर्यम् उषःकालम् आकाशं च उत्पादितवान्। ततः पञ्चमे मन्त्रे उक्तं यत् इन्द्रः महता वज्रेण वृत्रं हतवान्। षष्ठे मन्त्रे उक्तं यत् मिथ्याभिमानी वृत्रः यद्यपि इन्द्रं युद्धाय आहूतवान् तथापि स्वयमेव इन्द्रेण हतः। सप्तमे मन्त्रे वृत्रस्य युद्धात् परं किं सञ्जातमिति दर्शितम्। तत्र हस्तरहितं पादरहितं वृत्रम् इन्द्रः प्रहृतवान्। किञ्च वृत्रः भूमौ पतितवान्। एवम् अष्टमे मन्त्रे उक्तं यत् इन्द्रः युद्धात् अनन्तरं किं कार्यं कृतवान्। ततः नवमे मन्त्रे वृत्रस्य जनन्याः कथं मरणं जातमिति उक्तम्। दशमे मन्त्रे उक्तं युद्धात् अनन्तरं वृत्रस्य किं जातमिति।

एकादशे मन्त्रे उक्तम् इन्द्रः वृत्रेण आबद्धं जलं कथं प्रकाशितवान्। द्वादशे मन्त्रे उक्तं कथम् इन्द्रः गाः, सोमं, प्रवहिताः नदीः विमुक्तवान्। त्रयोदशे मन्त्रे इन्द्रवृत्रयोः युद्धविषये उक्तम्। तत्र कथम् इन्द्रः वृत्रं जीतवान् इत्यपि उक्तम्। चतुर्दशे मन्त्रे इन्द्रस्य भयविषये उक्तम्। परन्तु इदम् अहेः कस्यचित् अनुयायिनः मतम्। पञ्चदशे मन्त्रे इन्द्रस्य स्वामित्वं प्रकटितम्। किञ्च प्राणिनां कृते तस्य कर्तव्यमपि प्रकाशितम्। एवं सम्पूर्णे इन्द्रसूक्ते इन्द्रस्य वीर्याणि, इन्द्रवृत्रयोः युद्धम्, इन्द्रस्य माहात्म्यं च वर्णितानि।

पाठान्तप्रश्नाः

१. इन्द्रसूक्तस्य सारं लिखत।

२. इन्द्रस्य पराक्रमयुक्तकार्याणि वर्णयत।

३. अपादहस्तो अपृतन्यदित्यादिमन्त्रं पूरयित्वा सायणभाष्यानुसारि व्याख्यात।

४. इन्द्रस्य स्वामित्वम् इन्द्रो यतोवसितस्य... इत्यादिमन्त्रानुसारेण व्याख्यात।

५. कथं वृत्रं वृत्रमातरं च इन्द्रः हतवान् इति मन्त्रानुसारेण व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तरपूगः-१

१. हिरण्यस्तूपः ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, इन्द्रश्च देवता।

२. मेघं हतवान्।

३. पर्वतानां संबन्धिनीः प्रवहणशीलाः नदीः कूलद्वयकर्षणेन प्रवाहितवान्।

४. शब्दायमानाः।

५. आश्रितम्।

६. वृष इव आचरन्।

७. प्रकर्षेण नाशितवान्।

८. विपूर्वकात् व्रश्च्धातो क्तप्रत्यये विवृक्ण इति रुपम्। तस्य प्रथमाबहुवचने वैदिकरूपम् विवृक्णा इति।

९. वधः येन स वधः।

१०. विशेषतः छिन्नानि।

उत्तरपूगः-२

११. इन्द्रः शत्रुर्घातको यस्य सः।

१२. रुजन्ति कुलानि इति।

१३. छिन्नमुष्कः पुरुषः।

१४. अपात् अहस्तः।

१५. पादेषु इत्यस्मिन्नर्थे पादशब्दस्य पदादेशे पत्सु इति जाते सप्तम्यर्थे तसिल्प्रत्यये विभक्तिलोपाभावे पत्सुतः इति रूपम्। पत्सुतः शेते इत्यर्थे क्विपि पत्सुतःशीः इति रूपम्।

१६. न्यग्भावं प्राप्ताः हताः।

१७. दानवी।

१८. षूञ् प्राणिगर्भविमोचने।

१९. अधिकरणार्थे।

२०. महिम्ना।

उत्तरपूगः - ३

२१. बिले स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य निरुद्धवान्।

२२. ऋत इद्-धातोः।

२३. सन्लिटोर्जेः।

२४. हन्-धातोः क्वसुप्रत्यये जघन्वस् इति जाते ततः षष्ठ्येकवचने।

२५. नित्त्वाद्।

२६. यर्धातुः।

२७. हन्तारम्।

२८. भवे छन्दसि।

२९. तॄ-धातोः लङि मध्यमपुरुषैकवचने।

३०. इन्द्रस्य।

॥ इति षोडशः पाठः ॥